

Олег БАГАН,
доцент
Дрогобицького державного
педагогічного університету
ім. Івана Франка

ЛІТЕРАТУРНИЙ РОМАНТИЗМ: ІДЕОЛОГІЯ, ЕСТЕТИКА, СТИЛЬ

Поняття «романтика», «романтичне», «романтизм» уживаємо так широко, що іноді вони означають вельми розмиті й різноманітні естетичні й настроєві явища, які насправді істотно відрізняються одне від одного. Водночас романтична література відіграла і відіграє особливу роль у формуванні основоположних естетичних уявлень сучасної людини. У чому ж полягає феномен романтизму? Чому романтичне мистецтво зберігає таку експресивність і силу впливу й на сучасну людину? Як сформувалися надзвичайно потужні емоційні й духовні пласти романтизму як світовідчуття? Ці та подібні значущі питання зринають, коли ми звертаємося до культурної спадщини романтизму. Тож відповідь на них дасть нам змогу розкрити присутні загадки людської творчості у сфері прекрасного і духовного.

Цивілізаційні й культурні основи романтизму

У 1760 р. в м. Единбурзі (Шотландія) з'явилася перша книжка маловідомого автора Джеймса Макферсона (1736–1796), що потім склала збірку «Поєми Оссіана» (в іншій версії – «Пісні Оссіана»). У ній були зібрані ліро-епічні оповіді на теми подвигів давньокельтських героїв – корінних мешканців Шотландії та Ірландії (перші століття н.е.). Дж.Макферсон видав ці твори за оригінальні, нібито записавши їх від шотландських горців. Насправді автор користувався місцевим кельтським (гаельським) фольклором, але й щедро черпав образи, мотиви та художні прийоми з Гомерових «Ліади» й «Одіссеї», інших зразків героїчного епосу. Відтак літературна містифікація несподівано зажила активним культурним життям: цю збірку почали перевидавати і наслідувати, перекладати різними мовами й переспівувати. Так виникло інтернаціональне літературне явище – *оссіанізм*, що ґрунтувалося на зацікавленні історією, культурою та духом кельтського суперетносу, який розселився у VII–II ст. до н.е. на просторі від Ірландії до Карпат і формував світоуявлення та ментальність давньої Європи. У різних країнах, насамперед у Франції, засновуються академічні інститути, які досліджують кельтські теми, найвизначніші люди епохи – від Наполеона до Вальтера Скотта – захоплюються «Поємами Оссіана» і традиціями кельтів.

Цю, на перший погляд, не таку вже й визначну подію можна з повним правом назвати віхою, що дала початок добі Романтизму. У тому, що Дж.Макферсон звернувся до фольклору, пору-

шивши, здавалося б, непорушні норми класичної літератури, у тому, що він культивував бурхливе, величне й піднесене, зображував щемкі й щирі почуття, було щось знаменне: Європа почала відкривати для себе цілковито новий простір переживань, тем, настроїв та ідеалів, які надовго змінили її художні смаки й уподобання.

Романтичне світовідчуття зародилося в глибинах XVIII ст., передусім у процесі масштабної трансформації європейської ментальності, з появою нових філософських ідей і світоуявлень в інтелектуальному і мистецькому середовищах. Нагадаємо: радянська наука всі зміни в духовній сфері пояснювала економічними процесами, такі оцінки трапляються в сучасних українських довідниках та підручниках ще й досі. Однак це надто прямолінійний погляд на складну проблему. Художня революція Дж.Макферсона була підготовлена творчістю британських письменників раннього сентименталізму, т.зв. *цвинтарних поетів*, які розвинули теми самотності, посиленої чуттєвості, містичних ландшафтів. Також вони першими звернулися й до кельтських переказів і легенд. Перший сентименталістський твір – збірка «Пори року» Дж.Томсона – датується 1730 р. Далі була творчість В.Купера, Х.Блера, Т.Грея та ін. Вершиною англійського сентименталізму, який насправді мав потужне кельтське, тобто ірландсько-шотландське коріння, стала творчість Лоренса Стерна (романи «Життя і думки Тристана Шенді» (1767) та «Сентиментальна подорож» (1768).

Ідейним передвісником романтизму була група видатних філософів, які випередили свій час. Тут насамперед треба назвати ім'я італійця Джамбаттиста Віко (1668–1744) з його славетним трактатом «Основи нової науки про загальну природу націй» (1725), англійця шотландського походження Девіда Юма (1711–1776), англійця з ірландським корінням Едмунда Берка (1729–1797) та німця Йогана-Георга Гамана (1730–1788). Ці мислителі-іраціоналісти і консерватори обґрунтували концепцію про спонтанний характер творчості (на протигагу класичистичному раціоналізму та програмності), про перевагу духовного над раціональним у бутті людини, про домінанту образу над логікою, про потребу величного в мистецтві.

Варто зазначити, що романтичне світовідчуття було притаманне окремим творчим геніям ще у XVII ст. У преромантичному стилі писав свої полотна славетний італійський маляр Сальваторе

Роза (1615–1673). Його пейзажі сповнені особливою емоційністю, барвистості, вони руйнували канони заради свободи фантазії і правдивості зображення трагічного змісту природи. Цей приклад свідчить про те, що художні ідеї окремого стилю проявляються і в інших культурних епохах, великі митці інтуїтивно вловлювали сакральні сутності прекрасного безвідносно до естетичного й ціннісного контексту.

Романтизм був антитезою класицизму. Він протиставив класицистському культурі форми *динаміку виразливості*, строгій простоті й пропорційності стилю – *складність зображення* і пошук *божественної дисгармонії* як вияву *абсолютної щирості*, ідеалізації – захоплення *незвичайним*, продуманості творчості – її цілковиту *спонтанність*. У моральному сенсі «нові люди» XVIII ст. відкривали для себе просту людину, дикуна минулих епох, язичника, що живе у священній гармонії з природою на відміну від цивілізованого представника тогочасного суспільства, перейнятого умовностями й меркантилізмом. У цивілізаційному сенсі романтики шукали «справжню Європу», затерту, затуманену «штучною» культурою римсько-еллінської спадщини. Тому відкриття духовного світу давніх кельтів, а потім – германців, слов'ян та інших «нецивілізованих» народів – так захоплювало уми й мало таку потужну силу впливу.

Якщо архетипом класицистичного мистецтва, як і давньогрецького та ренесансного, є *камінь, струнка колона*, то архетипом романтичного мистецтва стає *мінлива зелень лісу, загадкова безмірність пуші*. Духовна вага європейців поволі переноситься з кам'янистого Середземномор'я на великі рівнини Середньої і Північної Європи. Північні народи континенту, в минулому «пригнічені» культурним авторитетом Півдня, силою греко-римської спадщини, тепер осягають вартощі своїх духовних, художніх і моральних традицій. Закономірно відбувається нове відкриття Середньовіччя, доби *стрільчастої готики*, у якій уповні проявилася ментальність мешканців великих лісистих рівнин. Наприкінці XVIII ст. з'являється готичний роман Г.Волпола, К.Ріва, В.Бекфорда, А.Раткліф з культом сильних почуттів, фантастикою і містикою.

Відеологічному сенсі романтизм пов'язаний із *демократизмом*. У цьому плані його живили ідеї Жан-Жака Руссо (1712–1778), який проповідував бунт проти цивілізації, звернення до народних традицій, моральність мистецтва, патріотичну налаштованість. Його романи «Юлія, або Нова Елоїза» (1761) та «Еміль, або Про виховання» (1762) стали зразковими для багатьох наступних поколінь читачів.

Якщо у Великій Британії і Франції духовною антитезою культурі літературних салонів послужила ідея патріархальної провінції і природної щирості, то в Німеччині такою антитезою стала культура й ментальність бюргерства. Протягом усього XVIII ст. у просторі німецькомовного світу від Північного моря до швейцарських та австрійських Альп інтенсив-

но розвивається нова чуттєвість, нові художні смаки та настрої, вкорінені в усвідомленні оригінальності кожної окремої національної традиції. Відтак поступово нова німецька романтична естетична свідомість починає формуватись як альтернатива до космополітичної, зорієнтованої на художні зразки давніх греків і римлян, естетики класицизму та вузькопрагматичної ідеології Просвітництва з її культом прогресу, техніки і науки.

Вирішальним моментом в історії німецького романтизму стала зустріч молодих Й.-В.Гете і Й.-Г.Гердера (1744–1803) у Страсбурзі взимку 1770–1771 рр. Гердер походив зі Східної Пруссії, був учнем Й.-Г.Гамана. Саме під впливом останнього він розвинув широкую теорію колективної творчості народу, з якої органічно виростає високоякісна творчість геніїв. Можливо, саме місце народження Гердера, Східна Пруссія, де німці активно контактували з «некультурними» балтійськими народами і слов'янами, й послужило мислителю стимулом для кардинального переосмислення суті світової історії. У славетному підсумковому трактаті «Думки до філософії історії людства» (1791) він вивів ідею «народного духу» певної нації, який зберігається в міфах, легендах, казках, піснях народу й у неповторній колористиці національної мови протягом віків і не залежить від політичних змін.

У Страсбурзі Гердер видає студію «Шекспір» (1771), у якій виступає проти принципів класицизму в театрі. Разом з Гете в 1773 р. там же публікує збірник «Про німецький характер і мистецтво», що стає своєрідним естетичним маніфестом найвідомішої літературної групи доби Романтизму «Буря і натиск». Головна ідея збірника: відчуття прекрасного властиве не лише обраним і вишколеним митцям, а й широким народним масам, які є творцями неповторної поезії в піснях, переказах, легендах і казках.

До Гете і Гердера приєдналися молоді автори Ленц, Ваннер, Клінгер (його п'єса «Буря і натиск» 1776 р. дала назву культурному рухові), Мерк, Шлоссер, Юнг, Гайнзе. Романтичні ідеї захоплюють молодих письменників в інших регіонах Німеччини. В університетському місті Геттинген Гельті, Фосс, Бюргер засновують літературний журнал нового типу «Альманах муз», довкола якого збирається літературна група «Гай» (або «Союз гаю» чи «Геттингенський гай»). Усіх цих авторів об'єднує культ свободи і природи, симпатії до простого люду. Невдовзі штюрмери роз'їжджаються по інших містах (Франкфурт-на-Майні, Ваймар, Бюкенбург, Галле) і стимулюють усенаціональний культурний рух.

Теоретичні праці Гердера стали програмою і віхами для німецького романтизму. Насамперед це «Трактат про походження мови» (1772), «Витяги з листування про Оссіана і про пісні стародавніх народів» (1771), «Про народні пісні» (1779), «Гомер – улюбленець часу» (1795). Етапною подією можна вважати видання Гердером збірки «Народні пісні» (1779). Ця книжка поклала початок нової європей-

ської фольклористики. Його ідеї концептуально розвинули європейський етнонаціоналізм, дали теоретичне обґрунтування і початок національному відродженню багатьох недержавних народів Європи. Тому Гердера називаємо знаковою постаттю доби Романтизму, саме його ідеї і програмні кроки в діяльності були вирішальними для формування того обличчя Європи в культурно-національному сенсі, яке ми бачимо протягом XIX–XX ст.

Якщо культура і література класицизму творилася у великих містах, «світових столицях» – у Парижі й Лондоні, меншою мірою в Римі й Мадриді, то культура романтизму плекалася в невеликих університетських містах регіонального значення: Страсбурзі, Геттингені, Галле, Єні, Гайдельберзі та ін. На початковому етапі свого розвитку романтизм дістав потужне німецьке забарвлення тому, що саме в німецькому світі найповніше на той час сформувалася культура і самосвідомість бюргерства, яке готове було до засвоєння *свідомості нації*, що поступово замінила попередню феодално-аристократичну свідомість.

Наприкінці XVIII ст. Західна Європа почала відкривати для себе Східну і Центрально-Східну Європу, культурно-етнічний простір між Балтикою і Балканами, між Альпами і Чорним морем. Якщо в епоху Просвітництва спостерігалось цілком зневажливе ставлення до Східної Європи, про що можна, наприклад, прочитати у книжці сучасного науковця Ларі Вулфа «Винайдення Східної Європи. Мапа цивілізації у свідомості епохи Просвітництва» (К. : Критика, 2009), то ідеологія романтизму змусила західних європейців скорегувати свою думку і по-справжньому зацікавитися Східною Європою, відкрити в ній скарби з поля етнографії і фольклористики, історіософії та мовознавства, культурології і націології, красного письменства й мистецтвознавства.

Насамперед західноєвропейці відкрили для себе великий слов'янський світ народів, що в добу Середньовіччя творили оригінальні здобутки у сферах державництва і культури. Їх захопили елементи патріархального життя балтійських (литовці й латвійці), фінно-угорських (фінни, естонці, угорці) та романських народів (румуні й молдавани). Вивчення культур і мов цих народів дало поштовх до розвитку компаративної лінгвістики, до кардинальної зміни уявлень про етногенетичні, духовні, цивілізаційні процеси в давній Європі. Розпочався великий культурний діалог між Сходом і Заходом континенту. При цьому Росія трактувалась як євразійське державне утворення.

Незабаром у Центрально-Східній Європі з'явилися свої центри культурного відродження. Спочатку таким центром була Прага, де університет відкрився ще у XIV ст., згодом – Вільно, де університет існував уже в XVI ст. З Прагою пов'язана діяльність майже всіх чеських національних будителів – Й.Добровського, Й.Юнгмана, В.Ганки,

Й.Лінди, П.-Й.Шафарика, Я.Коллара, Ф.Палацького, К.Ербена та ін. Чеське національно-культурне відродження і його моделі стали зразком для інших слов'янських народів. Місто Вільно було особливо важливим для поляків – на той час культурно найрозвинутішого народу Центральної Європи, відтак і для тих народів, що перебували під польським культурним впливом: литовців, білорусів, українців, а частково і для росіян. Нагадаємо, що у Віленському університеті протягом довшого часу викладали провідні польські науковці, тут навчалися і творили А.Міцкевич і Ю.Словацький, тут діяв визначний історик й ідеолог доби Йоахім Лелевель.

Слов'янські діячі за прикладом кельтських на чолі з Дж.Макферсоном вдалися до містифікацій. У 1816 р. чеські поети Вацлав Ганка (1791–1861) і Йозеф Лінда (1789–1834), щоб розбудити національну гордість народу, видали за оригінальний середньовічний літопис майстерну підробку – Краледворський і Зеленогорський рукописи, у яких нібито в поетичній формі розповідалось про події в Чехії і Моравії у VII–XIII ст. Ці твори викликали колосальний культурний резонанс у слов'янському й неслов'янському світах, їх переклали майже всіма європейськими мовами.

До чогось подібного вдалися й українці. У 1828 р. з'явився рукопис «Історія Русів», який поширювався у списках ще раніше, а його авторство фіктивно приписувалося Г.Кониському. Ім'я справжнього автора й досі не відоме. У творі подано героїзовану версію української історії від найдавніших часів до 1769 р. Його ідеологія прославляла національні подвиги доби козацтва, події історії описувалися надзвичайно колоритно й емоційно. Ця романтична містифікація особливо вплинула на українських авторів романтичної доби, зокрема на Т.Шевченка, який читав «Історію Русів» у рукописі. Ця праця в редакції О.Бодяньського вийшла друком у 1846 р.

Протягом 1833–1838 рр. український учений-філолог та етнограф Ізмаїл Срезневський (1812–1880) видавав у Харкові фольклорний та історико-літературний збірник «Запорожская старина», у якому подав як автентичні думи, народні пісні, легенди, так і власні стилізації. Це видання також мало вплив на український романтизм.

Вибух зацікавлення Центрально-Східною Європою, зокрема слов'янами, спричинив ще одну резонансну містифікацію, яка дала великий поштовх до розвитку нових тенденцій у літературі і славістиці. У 1827 р. французький письменник Проспер Мери́ме, який раніше перекладав «Поєми Оссіана», видав у Парижі збірку «Гузла», в якій нібито містилися зібрані хорватським (іллірійським) народним співцем І.Маглановичем героїчні пісні південних слов'ян (переважно вони мали сербське коріння). Насправді це була майстерна стилізація під слов'янський фольклор самого Меріме. Настільки майстерна, що нею захоплювалися визначні вчені й письменники, наприклад, О.Пушкін і А.Міцкевич.

Отже, ідеї консервативних філософів-іраціоналістів, оссіанізм, нове відкриття Середньовіччя й готики, руссоїзм і сентименталізм стали світоглядною й естетичною основою європейського романтизму. Часто в літературознавстві всі ці явища називають *преромантизмом* або *переромантизмом*. Цей термін запропонував французький учений Д.Морне в 1909 р. Поняття *преромантизму* допомагає глибше зрозуміти еволюцію романтизму як окремого напрямку і стилю, однак не варто й проводити чіткої межі між преромантизмом і романтизмом, бо, за великим рахунком, вони становлять ідейну, настроєву, естетичну і стильову спорідненість. У різних національних літературознавчих школах існують відмінні концепції щодо історії та особливостей романтизму. Загалом поширеною є теза, що «чистий» романтизм почався в останнє десятиліття XVIII ст. і тривав приблизно до 1850 р.

Щодо тлумачення специфіки романтизму XVIII ст., то воно ускладнюється тим, що паралельно з романтичними тенденціями в літературі розвивалися й ті стилі, які нібито були вже «відкинуті» світовою літературою як застарілі, – класицизм, сентименталізм і просвітницький реалізм. Їхні впливи на культурну й естетичну свідомість XVIII ст., на нашу думку, й зумовили те, що багатьох ранніх романтиків ми сприймаємо як не цілком повновартісних виразників стилю. Наприклад, Й.-В.Гете, який так потужно вплинув на європейський романтизм своєю ранньою лірикою й особливо романом «Страждання молодого Вертера» (1774), згодом знову повернувся до класицизму, він разом із Ф.Шиллером творив т.зв. веймарський класицизм. Водночас у своїх теоретичних працях він протиставляв класицизм романтизмові як досконалість і гармонію – несмакові і хаосові. Неоднозначне ставлення Гете до романтизму пояснюється тим, що у свободі романтичного стилю, який культивували позбавлені таланту й почуття міри автори, великий майстер слова побачив загрозу руйнування канонів мистецтва, тоді як у класицизмі, в його тонкому відчутті прекрасного й досконалості форми відчував запоруку збереження правдивого високого художнього смаку.

Естетика романтизму

Саме слово «романтизм» (*франц.* romantisme) означає романський, твір, написаний романськими мовами (французькою, іспанською, італійською). Так ще в Середньовіччі характеризували епічні живописні твори з бурхливими пригодами. Згодом слово набуло інших значень – мальовничий, настроєвий, мрійливий.

Французька революція 1789–1794 рр. стала глибоким струсом для європейського континенту в усіх аспектах: ідеологічному, національному, інституційному, моральному, ментальному і, звичайно, культурному. Цей великий проект доби Просвітництва, який призвів до таких неоднозначних наслідків, як безбожництво, загальна рівність, безмежна свобода, віра в рятівну роль науки, поступу і матерії, різко

розколов Європу на два табори – республіканців і консерваторів. Боротьба цих двох ідеологій істотно позначилася на проблематиці романтизму наступного періоду. З одного боку, ця революція утверджувала *оптимізм, героїку*, а з іншого, через свої трагічні результати (терор, збідніння мас, несправедливість) вона посилювала *песимізм, соціальну меланхолію*.

Аналогічні процеси відбувалися й у літературі. Зокрема в англійській чи радше англомовній, у якій преромантичні тенденції проявилися чи не найяскравіше, настрої меланхолії і героїки, успадковані з фольклору, дали надзвичайні результати. Про це свідчить творчість ірландця Олівера Голдсмита (1728–1774), який у романі «Векфільдський священник» і в поемі «Покинута село» розвинув мотив самотності й тужливості, а також творчість шотландського поета Роберта Бернса (1758–1796), що дав зразок, у якому героїка, вкорінена в народній свідомості, органічно переросла в бадьору, життєствердну поезію нового типу. Саме ці дві моделі протягом усього часу будуть основоположними для романтичної літератури протягом часу існування цього стилю: у ньому переплітатимуться свідомо втеча від бур життя і посилене, майже хворобливе розчарування, відчуття смерті-сну й захоплене сприйняття буття як вічного змагання, як безмежного лету фантазії, осягання. Здається, що республіканці і консерватори по черговою впадають то в героїку, то в меланхолію. Усе залежить від конкретної ситуації, від тенденцій, які перемагають у політиці, від країни, де це відбувається.

На рівні філософії романтизм дістає своє завершене вираження у працях Ф.Шеллінга (1775–1854) і Й.-Г.Фіхте (1762–1814). Перший, занурюючись у глибини міфології, осмислює прекрасне як щось чудове, сповнене відчуття безмежності, духовного лету до божественного; другий формує відчуття великої національної спільноти, злитованої єдиними світоуявленнями, завданнями, мріями. Якщо філософія Просвітництва зверталася винятково до майбутнього, то філософія Романтизму звертається до історії. Саме відтепер європейська людина, як жоден представник іншої цивілізації, починає вдивлятися в минуле, вивчати його з відчуттям майже священного пієтету й уваги, перейматися ним, творити його візії. Так здійснюється крок до створення історичного роману – цього вершинного дітища романтизму.

Прийнято вважати, що найголовнішими теоретиками на полі естетики романтизму були два брати – Фрідріх (1772–1829) та Август-Вільгельм (1767–1845) Шлегелі, життя і діяльність яких пов'язані з університетами Єни та Берліна. У своїх «Критичних моментах» (1797) Ф.Шлегель висунув тезу про мистецтво, що перетворює дійсність, про міф як ядро образомислення. У «Берлінських читаннях» (1801–1804) А.-В.Шлегеля утверджувалася думка про звернення до Середньовіччя, доби, коли людина, перейнята високою релігійністю, досягала гармонії з Богом у своїй творчості – вельми

символічній, абстрактній і фантазійній. Християнство, за А.-В.Шлегелем, через особливе й опоетизоване відчуття трагіки людського буття підносить людину на вершини істини, дає їй свободу духу, просвітлює й ушляхетнює її діяння. Тут варто згадати поетику Шевченкових «Марії» чи «Неофітів».

Подібні глибокі ідеї висловили й провідні німецькі письменники того часу – Новаліс (Фридрих-Леопольд фон Гартенберг) (1772–1801), Людвіг Тік (1773–1853), Вільгельм Вакенродер (1773–1798), Жан-Поль Рихтер (1763–1825), Фридрих Гельдерлін (1770–1843), які принесли в літературу велику мрійливість, драматичне відчуття розламу між ідеалом і дійсністю, стильове ускладнення роману ліризмом і психологізмом та наповнення лірики філософією. Водночас у літературі з'являється потужна іронія, уміння піднятися над світом і побачити його парадокси. Відтак філософізм, намагання розв'язати найскладніші проблеми людського буття стають найхарактернішими рисами романтизму в подальшу добу (творчість Кляйста, Грільпарцера, Гофмана, Вордсворта, Колриджа, Шеллі, Кітса, Леопарді, Ламартина, Мюссе, Міцкевича, Словацького, Махи, Мадача, Лермонтова, По, Готорна та ін.).

Хоча наприкінці XVIII ст. Німеччина була лідером у розвитку романтичних ідей, проте найконцептуальніші твори культурологічного змісту Романтизму як епохи з'явилися у Франції. Це трактат «Геній християнства» (1802) Франсуа-Рене де Шатобріана (1768–1848) і твори Жермени де Сталь (1766–1817) «Про літературу з погляду суспільних інституцій» (1800) та «Про Німеччину» (1810). Особливе місце в культурі доби посіли повісті Ф.-Р. де Шатобріана «Атала» (1801), «Рене» (1802) та романи Ж. де Сталь «Дельфіна» (1802) й «Коринна, або Італія» (1805). Сукупно ці твори стратегічно повернули європейське мислення до національної традиції, до готичної та християнської містики, візіонерства та шукання ідеалу щирої, чуттєвої, гармонійної людини, що скинула з себе тягар цивілізації. Усі вони були негативною реакцією на ідеологію Французької революції, утверджували нову релігійність. Власне, Ф.-Р. де Шатобріан і Ж. де Сталь є репрезентантами тієї інтелектуальної течії у французькій і європейській культурі, яка засвоїла від Великої революції 1789 р. не концепцію егалітарності, а ідею нації як вищого суверена держави, як одвічного живого організму світової історії. Тому націоналізм серед інших народів континенту почав посилюватися наприкінці XVIII – на початку XIX ст.

Після виступів Й.-Г.Гердера важливими подіями в німецькій культурі були наукові публікації збірок усної народної творчості, здійснені Клеменсом Брентано (1778–1842) і Людвігом-Ахімом фон Арнімом (1781–1831) та братами Якобом (1785–1863) і Вільгельмом (1786–1859) Грімм. Перші двоє видали славетну збірку німецьких народних пісень «Чарівний ріг хлопчика» (1806–1808), яка налічувала понад

700 творів. Ця книжка кардинально вплинула на подальший розвиток німецької поезії і фольклористики. У 1812–1822 рр. вийшли «Дитячі й домашні казки» у 3-х томах, підготовлені братами Грімм. У 1816–1818 рр. з'явилася їхня збірка «Німецьких переказів» у 2-х томах. Ці науковці й письменники були пов'язані з університетським містом Гайдельбергом. Німецька програма культурного націоналізму стала взірцем для діячів науки інших народів.

Романтизм приніс і цілком новий тип літературного журналу: майже в усіх європейських національних культурах з'явилися часописи, які органічно поєднували літературну критику з культурологією і політичною публіцистикою. Відтепер саме журнал стає рушієм культурних процесів націй. Прототипами таких видань можна вважати журнал «Ори», що його видавав Ф.Шиллер у Тюбінгені в 1795–1797 рр., журнал «Атенеум», який видавали брати Шлегелі в Берліні у 1798–1800 рр. і «Загальну літературну газету», що виходила в Єні у 1804–1848 рр. Саме тоді з'явився і новий тип культурного діяча – всебічно ерудованого, жвавого публіциста, трибуна нації, який осмислює найактуальніші й наймасштабніші проблеми культурного і політичного буття суспільства, формуючи інтелектуально-ціннісну парадигму покоління. Можливо, першим таким визначним діячем був Йозеф Геррес (1776–1848). Його називали «батьком німецької нації» через той колосальний ідейний, моральний і полемічний вплив, який він справив на своїх сучасників через часописи, які видавав, палку позицію організатора національно-визвольної боротьби проти Наполеона, яскраві культурологічні й критичні праці. Пізніше подібну роль у своїх національних культурах відіграли Джузеппе Мадзіні в Італії, Віктор Гюго у Франції, Адам Міцкевич у Польщі, Ян Коллар у Чехії, Людовіт Штур у Словаччині, Людевіт Гай у Хорватії, Віссаріон Белінський у Росії, Пантелеймон Куліш в Україні.

Романтизм як вельми розгалужений у своїх ідейних, ціннісних, художніх інтенціях напрям згодом витворив дуже різноманітну як за проблематикою, так і за поетикою літературу. Його творці могли мати відмінний світогляд і стилістику. Саме цим романтизм відрізняється від інших великих напрямів літератури, наприклад, від класицизму чи реалізму.

Можна визначити головні тенденції в розвитку романтизму після 1800 р. Перша – спрямованість до *психологізму*. Більшість письменників-романтиків у різний спосіб відображають складний світ людських почуттів і переживань, аналізують душу в різних аспектах. Поступово їхня зображувальна увага переміщується з бурхливої природи, як це було в ранньому романтизмі, на психічне буття індивідуума. З'являється ціла галерея яскраво виписаних *виняткових героїв*, які діють у *виняткових обставинах*.

Друга тенденція – величезне розширення *діапазону ліричних візій і форм*. Відбувається

справжній вибух у сфері поетичної виражальності й урізноманітнення форми її подачі.

Третя тенденція – розвиток *історичного роману*. Справжню революцію в цьому жанрі здійснює Вальтер Скотт (1771–1832), який перетворює цей жанр у гігантську лабораторію вивчення історичного, духовного досвіду народів, пізнання колориту конкретних епох, маніфестації шляхетних моральних устремлінь світлих героїв. Саме в історичному романі утверджується національна героїка і формуються великі національні культурні міфи. Художні відкриття шотландського генія продовжують і розвивають Альфред де Віньї, Дюма-батько, Віктор Гюго, Жорж Санд, Проспер Мериме у Франції, Алессандро Мадзіні в Італії з його чудовим романом «Заручені», Джеймс-Фенімор Купер в Америці зі своєю неперевершеною серією про північноамериканських піонерів, Юзеф-Ігнацій Крашевський і Міхал Чайковський у Польщі, до яких згодом приєднався запізнілий романтик Генрик Сенкевич зі своєю міфотворчою трилогією про XVII ст. та блискучими «Хрестоносцями»; угорець Мор Йокаї і чех Алоїз Ірасек також належать до запізнілих романтиків; у Росії історична проза була представлена не вельми вдалим твором Міхаїла Загоскіна і повістю Миколи Гоголя «Тарас Бульба». В Україні «Чорна рада» П.Куліша явно не розкривала можливостей жанру, тому вже в добу реалізму, наприкінці XIX ст., іншим авторам доводилося заповнювати цю стратегічно важливу лакуну в національній літературі.

Четверта тенденція – розвиток *історичної та філософської драми*. Ці жанри давали змогу романтикам в експресивній і динамічній формі аналізувати насущні, гострі проблеми буття, ставити масштабні питання морального й націософського змісту. У цьому перед великі німці Генріх фон Кляйст і Франц Грільпарцер, а французи Альфред де Мюссе та Віктор Гюго, поляки Юліуш Словацький і Зигмунд Красинський створили свою абсолютно неповторну стилістику драми, чим високо піднесли слов'янський літературний світ. В Україні у цьому жанрі найплідніше працював той же П.Куліш.

П'ята тенденція – поступове й невинне *посилення реалізму*. Гострого соціального звучання вимагали від літератури В.Гюго і Г.Гайне, А.Міцкевич і Ш.Петефі, М.Гоголь і Г.Бюхнер. Деякі письменники – Ф.Стендаль і П.Мериме, Е.-Т.-А.Гофман і Н.Готорн, В.Гюго й І.Мадач – пишуть на межі романтизму і реалізму. Ця тенденція була характерна й для творчої манери Т.Шевченка, зокрема його засланчої і пізньої поезії.

Водночас творчість окремих видатних романтиків повновартісно осягається поза стильовими параметрами романтизму. До таких випадків належить спадщина Й.-В.Гете і Ф.Шиллера, філософська лірика В.Вордсворта і С.Колриджа, творчість Дж.-Г.Байрона і Е.-Т.-А.Гофмана, які сформували своєю особливою естетикою окремі потоки, А.Пушкіна і Ш.Петефі,

Ю.Словацького й А.Міцкевича, Ф.Гельдерліна і Г.Гайне.

Уже в 1830 р. рівень демократизму в літературі був настільки глибоким і широким, що В.Гюго проголошував у передмові до своєї славетної п'єси «Ерпани»: «...Романтизм, що його часто-густо так неправильно розуміють, власне, й... являє собою... лібералізм у літературі. Цю істину вже засвоїли майже всі тверезо мислячі люди, а таких немало. І невдовзі лібералізм у літературі стане не менш популярним, ніж лібералізм у політиці. Свобода мистецтва, свобода суспільства – ось та подвійна мета, якої мусять разом прагнути всі послідовні і логічно думаючі уми»*. До слова, ця теза може бути відповіддю тим сучасним завзятим «формалістам», які об'єдналися в українському літературознавстві довкола принципу ігнорування ідеологічного чинника. Найплодовитіший і найвпливовіший автор XIX ст. чітко програмував розвиток літератури за ідеологічними координатами, і його стратегічні накреслення функціонують у письменстві до сьогодні. Таким чином серед літературних течій романтизму співіснували світоглядні концепти консерватизму, націоналізму і лібералізму.

Романтичній стилістиці властиві насичена *метафоричність, живописність, екзотика, декорування доби, автобіографізм* (посилена інтровертність головного героя). Відповідно романтики тяжіли до *яскравих символів*, що мали справляти особливо глибокий вплив на уяву читачів, створювали експресивні, фундаментальні образи-міфи: Фауст і Егмонт у Й.-В.Гете, Каїн і Манфред у Дж.Байрона, Квазіmodo у В.Гюго, Конрад Валленрод в А.Міцкевича, Тарас Бульба в М.Гоголя, граф Монте-Кристо в Дюма-батька та ін.

Улюбленими і дуже популярними серед читачів жанрами романтичної літератури стають: *балада*, яка ідеально поєднувала епіку з лірикою та занурювалася в міф, прадавнє світовідчуття народів (балади творили майже всі поети-романтики, черпаючи сюжети із фольклору); *казка*, яка давала великі можливості для втілення фантазії, створення ірреального світовідчуття (тут досить назвати імена В.Гауффа, братів Грім, Ф.Брентано, Г.-К.Андерсена, О.Пушкіна, Б.Немцовой); *легенда і переказ* – ці жанри влітаються в саме світобачення романтиків, які прагнуть відтворити народний світогляд і мистецтво; *щоденник* – дуже часто романтики, починаючи від «Вертера» Й.-В.Гете, використовували форму записів героя, у яких той намагався розібратися у своїх почуттях і думках шляхом авторефлексії, іноді щоденники мають характер подорожніх заміток, що створює настрій блукання у світах, здивування від екзотики; *фрагмент* – часто романтики зумисне друкували свої твори частинами, як незакінчені, створюючи цим ілюзію випадковості, розірваності буття, при цьому вдаючись до *арабескових стилізацій; поема з ліричними відступами-дигресе-*

* Г ю г о В. Мистецтво і народ : [збірник] / В.Гюго. – К. : Мистецтво, 1985. – С. 114.

сіями – найоригінальніший і водночас особливо значущий жанр романтичної літературної епохи: «Мандрівка Чайльд-Гарольда» і «Дон Жуан» Дж. Байрона, «Євгеній Онегін» О. Пушкіна, «Беньовський» Ю. Словацького, «Дзяди» А. Міцкевича, «Катерина» і «Гайдамаки» Т. Шевченка та ін. Особливо вдосконалюється в добу Романтизму *новела*. Поряд з баладою і романом це найпопулярніший жанр, він дає змогу передати різноманітні відтінки драматизму й живописності, комізму та іронії. Письменники в різних національних літературах створюють справжні шедеври в жанрі пригодницької, філософської, психологічної, мистецької, історичної новели.

У певному сенсі Романтизм – це вершинна художня епоха в історії європейської культури. В центрі її естетики стоїть саме серце, а не розум, як у Просвітництві (згадаймо образ «чистого серця» в Т. Шевченка). Тоді відбулися революційні зміни в музиці й малярстві. Література почала сприйматись як *національне* явище, не лише набуток освіченої аристократії, як це було в попередні епохи. Відтепер популярний письменник стає ідейним, духовним вождем народу, в його інтелектуальних змаганнях і художніх пошуках простежуються ідеальні шукання всього суспільства. Література виходить з аристократичних салонів і стає набутком різних верств. Через розвиток журналів і газет вона досягає не баченої досі сили впливу на маси. Та найважливіше те, що найбільші романтичні письменники винаходять *особливу художню інтимну мову* для душевного спілкування з читачем, і секрети цієї мови закорінені у глибинах *національного духу*, який вони вичаровують із народних пісень і легенд, казок і переказів, із поезики живої простонародної мови. Ефект естетичного впливу романтиків на суспільство набагато сильніший і проникливіший порівняно з літературою інших епох. Виняток становлять хіба що такі генії, як В. Шекспір і Мігель де Сервантес.

Романтична література вперше поєднала в собі поезику міфу й народної пісні, літописання і релігійної містики, філософського викладу й вуличної розмови. Цей естетичний *синтез* дав змогу романтикам повести мову про особливу місію літератури, про її божественні сутності (як духовного діалогу з Богом), оскільки через художнє оформлення духовно ушляхетнене слово набуває сакральної ваги як *понадчасова вартість*. Велика дослідницька робота романтиків у царинах історії і фольклористики, палеографії й етнографії, філософії й теології, лексикографії й культурології перетворила їх на носіїв істини, що пробуджує до нового життя народи Європи. І не тільки ті з них, що почали своє національне відродження з майже цілковитого культурного й політичного забуття, як шотландці й фінни, литовці й естонці, словенці й хорвати, болгари й українці, білоруси і словаки, чехи й албанці. Усі народи континенту пережили в добу Романтизму величезне, глибинне *духовне оновлення*, пов'язане з відкриттям нових принципів та ідеалів

соціального буття, таких, як *національна традиція й органічність* в історії, *духовна єдність* різних епох і поколінь, *відчуття гармонії* з природою, *культ прекрасного* для морального ушляхетнення мас, осягнення вартості *особистої свободи й гідності* людини, що *страждає*, народження *масової героїки*, зродженої змаганнями за свободу, націю і справедливість.

Специфіка українського романтизму

Ситуація в Україні на межі XVIII і XIX ст. була набагато складнішою, аніж у Європі. Загалом український романтизм типологічно подібний до аналогічних явищ у слов'янському світі. Його не можна наскрізно порівнювати із західноєвропейським романтизмом. У слов'ян у XVIII ст. були відсутні тенденції предромантизму – оссіанізм, цвинтарна поезія, готичний роман, роман буржуазний – як у Німеччині, руссоїзм, містико-релігійні течії чи літературні групи, подібні до «Бурі і натиску». Для більшості слов'янських народів, окрім поляків і росіян, вирішальним був фольклор, минула національна героїка, тобто реалізація програми Й.-Г. Гердера, К. Brentano, Людвіга-Ахіма фон Арніма, братів Грім та ін. Важливим стає пошук основ буття і краси в міфології, язичництві. Крім згадуваної вже містифікації Краледворського і Зеленогорського літописців, треба назвати роман Й. Лінди «Ранкова зоря над язичництвом» (1818). Відтак захоплення фольклором, «первісною поезією» стає магістральним майже для всіх визначних письменників слов'янських народів, які на відміну од західних не мали своєї розвиненої філософії.

Другою особливістю слов'янського романтичного відродження було те, що майже всі народи, окрім поляків і росіян, мусили відроджувати та по-новому формувати свої літературні мови, які були або забуті і зведені до протонародної примітивності (як у чехів, словаків, лужичан, словенців і хорватів), або повністю залежали від штучної церковно-слов'янщини (як в українців, сербів, білорусів та болгарів). Тому живильним джерелом слов'янського романтизму був фольклор.

Третя особливість – бездержавність слов'янських народів, окрім росіян, що стимулювало посилені національні акценти в їхній літературній та науковій творчості.

Українське культурне відродження мало ще одну проблему – державний шовінізм Російської імперії. Протягом усього XVIII ст. в умовах імперії йшла послідовна і завзята боротьба на рівні ідеології, політики й культури проти всього українського, яке кваліфікувалось як щось «неправильне», «ущербне», «підривне для справжнього православія», тобто російської церкви. Внаслідок цього було майже суціль русифіковано українську шляхту, знищено всі форми та інституції культурної самоорганізації, заборонено мову і книгодрукування. В українському соціумі витворився фатальний ментальний комплекс малоросійства, тобто українці

добровільно прийняли думку про власну провінційність та маргінальність, зреклися будь-якої історичної активності, визнали свою поразку, вторинність і неунікненну залежність від московської («великоруської») першості.

Уже на початку XIX ст. правлячі кола Російської імперії дивилися на Україну (Малоросію) як на цілком упокорену, зрусифіковану територію, повністю інтегровану в російський православний простір. Бодай про якусь українську окремішність не могло бути й мови, навіть найвідоміші українські письменники (І.Котляревський, П.Гулак-Артемівський) то засвідчували свою вірнопідданість («Ода до князя Куракіна» І.Котляревського), то художньо пропагували малоросійство («Москаль-чарівник» того ж І.Котляревського). Реагуючи на порівняно вищий, аніж в інших регіонах імперії соціальний і культурний рівень краю, влада відкрила в Україні спочатку Харківський (1805), а згодом Київський (1834) університети. Зрозуміло, ставилася офіційна мета – подальша русифікація України, обмеження поширеної тоді польської культури. Однак імперська влада недооцінила значення культурних та інтелектуальних впливів Європи на українську інтелігенцію і сили ідей романтизму.

До Харківського університету було запрошено кількох німецьких професорів, почались активніші зв'язки самих українців із німецьким світом. Наприклад, відомий філософ Данило Кавунник-Велланський, який навчався в Німеччині, поширював ідеї Ф.Шеллінга в усій Російській імперії. Особливе значення для України мали ідеї Й.-Г.Гердера, які й стимулювали зародження українського романтизму насамперед у Харкові.

Поряд з іншими вченими із Харківського університету (І.Кронеберг, І.Рижський, Р.Гонорський, В.Маслович), які як критики і теоретики писали по-російськи та організовували перші українські російськомовні журнали («Украинский вестник», «Украинский журнал»), особлива роль належить Ізмаїлові Срезневському – фольклористові, мовознавцеві, етнографу зі світовим іменем. Саме він почав системно зацікавлювати сучасників українським фольклором, у 1833–1838 рр. видавав збірник «Запорожская старина», де вміщував різноманітні фольклорні та історичні матеріали і свої стилізації під народну творчість.

Під впливом І.Срезневського в Харкові формується гурток романтиків, до якого залічують Левка Боровиковського, Амвросія Метлинського, Олександра Корсуна, Івана Розковшенка, Опанаса Шпигоцького, що почали писати лірику українською мовою.

Додатковим стимулом українського відродження у XIX ст. стали російська й польська літератури, у яких вихідці з України формують окремі «українські школи», розвивають українську тематику. В Росії до «української школи» належали О.Сомов, М.Наріжний, Г.Квітка-Основ'яненко, М.Гоголь,

К.Рилєєв та ін., у Польщі – Т.Падура, А.Мальчевський, Ю.-Б.Залеський, С.Гоцинський, М.Чайковський, Ю.Словацький. Ці автори створили ідеалізований та ідилійний світ України з особливою романтичною козацькою історією, прийнятий пісенністю чутливого народу.

Однак справжнім «українським Гердером» судилося стати все-таки не І.Срезневському, а Михайлові Максимовичу (1804–1873), випускникові Московського університету і першому ректорові Київського університету. Він сформувався як шеллінгіанець і прихильник демократичних ідей. Хоча за фахом був ботаніком, проте став визначним українським істориком, літературознавцем, фольклористом, мислителем. Три збірки українських народних пісень 1827, 1834 і 1849 років, що їх підготував і прокоментував М.Максимович, заклали основи української професійної фольклористики. Крім того, протягом 1830–1864 рр. він упорядкував кілька випусків альманахів «Денница», «Киевлянин» і «Украинец», де опубліковував різноманітні матеріали з українознавства. Виняткову вагу мали дослідження вченого на теми давньої історії та літератури (до XVIII ст.), у яких він твердив про український характер тогочасних культурних пам'яток і заперечив теорію російського великодержавника М.Погодіна про неавтохтонність українців на Придніпров'ї і винятково російське право на культурну спадщину Київської Русі. Ця концепція мала революційне значення для інтелектуального життя українства, оскільки відтепер воно почало усвідомлювати себе спадкоємцем великої державницької і духовної традиції. Це був удар-відповідь по теорії Інокентія Гізеля (XVII ст.) та інших культурників і православних фанатиків, які штучно доводили прив'язаність української давньої історії до Росії.

Окрім того, М.Максимович запровадив етимологічний правопис в українську писемність, віднайшов і опублікував сотні історико-культурних документів і пам'яток, переклав українською мовою «Слово о полку Ігоревім», довів його український характер, першим справив потужний вплив на національне життя в Галичині, яке значно відставало через денационалізацію і провінційність.

Паралельно в Московському університеті діяв Осип Бодяньський (1808–1877) – перший український учений, що здобув міжнародне визнання, автор етапних праць «О народной поэзии славянских племён» (1837) і «О времени происхождения славянских письмен» (1855). Також він виступав як український автор, публікував національний фольклор, історичні пам'ятки («Літопис Самовидця» та «Історію Русів»), систематично підтримував зв'язки з відомими славістами Європи (Юнгманом, Ганкою, Колларом, Копітаром, Караджичем, Шафариком та ін.), уводячи українську ідею і культуру в міжнародне коло.

М.Максимович і О.Бодяньський були першими фаховими українськими літературними критиками,

щоправда, російськомовними. Це пояснюється відсутністю українськомовної періодики. Разом із трохи молодшим Миколою Костомаровим (1817–1885) вони заклали наукові та ідеологічні основи романтизму в літературі: усвідомлення *національної традиції, вивчення народної творчості та історії*, формування концепції «*національного духу*», посилена увага до *духовного і мистецького* (на протигагу суворим естетичним приписам класицизму). Саме їм судилося здійснити інтелектуальне відмежування України від російського світу, її усамостійнення.

Микола Костомаров (1817–1885) закінчив Харківський університет і продовжував традиції школи харківських романтиків, виступаючи під псевдонімом Єремія Галка. Однак він більше пов'язаний з Києвом, який у 1840-ві рр. перетворився на основний український культурний та інтелектуальний центр. М.Костомаров виконав в Україні роль, яку в Німеччині виконали брати Грім, а частково й роль Й.Герреса (хоча через надто примирливий характер і всеімперські ілюзії він до Герреса не дорівнявся). Це був надзвичайно ерудований учений – історик, культуролог, текстолог, фольклорист, етнограф, етнопсихолог, літературознавець і критик. Деякі його праці мали всеєвропейське звучання. Уже свою магістерську роботу М.Костомаров написав у романтичному ключі: «Об историческом значении русской народной поэзии» (1843) (під поняттям «русская» малося на увазі, за тодішньою офіційною термінологією, «українська»). Ця фундаментальна студія визначила подальшу методику й напрямні української фольклористики.

Далі були такі етапні праці вченого: «Обзор сочинений, писанных на малороссийском языке» (1843), «Славянская мифология» (1847), «Две народности» (1862), «Несколько слов о славяно-русской мифологии в языческом периоде» (1872), «Об историческом значении южно-русского народного песенного творчества» (1880). Найвпливовіший твір М.Костомарова – славетні «Книги буття українського народу» (1847), написані в період Кирило-Мефодіївського братства під впливом «Книг польського народу і польського пілігримства» А.Міцкевича. Це був маніфест української духовної суверенності серед слов'янського світу, заклик до демократичних реформ, проповідь української місії історичної. Автор назавжди утвердив розуміння нації як органічної спільності, як буття відвічного національного духу, вдихнув містичність в український рух. Ідеї М.Костомарова істотно вплинули на Т.Шевченка, який значно розвинув і поглибив їх на художньому рівні.

М.Костомаров був ще й активним публіцистом: писав відозви до українців і поляків у період Кирило-Мефодіївського братства, виступав з полемікою проти великодержавництва і шовінізму на сторінках першого українського літературного журналу «Основа» (1861–1862), обстоював повноцінність української мови, осмислював особливості й завдання українофільського руху. Водночас він став популярним

російським істориком і письменником, пишучи твори російською мовою в демократичному дусі, суттєво впливаючи на весь ліберальний російський рух.

Ще в харківський період він під псевдонімом Єремія Галка опублікував дві невеликі поетичні збірки: «Українські балади» і «Вітка» (обидві – 1839). У них домінували мотиви туги, самотності, розлуки, зрідка з'являлися історичні символи й образи. Загалом діапазон тем та ідей був надто вузький, хоча й цікавіший порівняно з іншими харківськими романтиками. Формально його вірші були також досконалішими, він використовував у них народнопісенні мотиви й художні прийоми.

Більшу вартість мали драми М.Костомарова: «Сава Чалий» (1838) і «Переяславська ніч» (1841). Перша прозова, друга – віршована. У них митець намагався використати Шекспірові прийоми: гострі моральні конфлікти, динамічні діалоги, складні психологічні характери, посилено трагічні ситуації. П'єси про українську історію XVIII і XVII ст. стали подіями в українському романтизмі. Знижувала вартість цих творів недостатньо вироблена мова, деяка штучність стилю.

Російськомовні художні твори М.Костомарова – п'єси, оповідання, повісті – доповнювали його романтичні інтенції.

Західноукраїнський чи власне галицький романтизм (творчість М.Шашкевича, І.Вагилевича, Я.Головацького, М.Устияновича, І.Гушалева, А.Могильницького) в естетичному сенсі не був явищем масштабним і художньо виразним, поза його безсумнівно великим національно-політичним значенням. Причина цього – невиробленість тодішньої української літературної мови, несприятливі суспільні й культурні обставини. Як і харківські романтики, галичани не розвинули великих ідей, не освоїли широкої й резонансної тематики, не дали такого багатого спектру жанрів і форм, як у західнослов'янському й західноєвропейському романтизмі. Вони навіть не наблизилися до пригодницької повісті, філософської новели чи історичного роману. Це був варіант початкової фази розвитку стилю, на якій ця література через явний брак великих талантів так і застигла. Можна вирізнити хіба що постать Івана Вагилевича (1811–1866), який виступив як здібний письменник, перекладач, критик, літературознавець, публіцист, культуролог, етнограф, фольклорист, історик, краєзнавець, що мав усі шанси стати «галицьким Герресом». Однак через складні обставини життя, відсутність якісної українськомовної періодики, особливості характеру ця обдарована і глибока людина не змогла реалізувати себе. Більшість його наукових творів залишилися незавершеними або не були надруковані, хоча й накресливали широку програму національно-культурного відродження.

Найповніше естетика романтизму реалізувалась у двох українських письменників – Тараса Шевченка і Пантелеймона Куліша, яких можна назвати форматорами нової української літератури.

Роль Т.Шевченка у формуванні української культурної і національної свідомості була феноменальною. У ньому втілювалася мрія романтиків про народження з народної стихії «інтуїтивного генія», виняткової особистості з надзвичайним чуттям краси, гармонії, шляхетності й божественного покликання. Глибоке почуття власної і національної гідності, органічне володіння пластикою й мелодикою рідної мови, високе візіонерство, філософське сприйняття образу, бунтарський дух, внутрішнє тонке відчуття прекрасного навіть у деталях – ось що особливо вражає в його настроях і стилі. Т.Шевченко, безумовно, як це довів ще галицький філолог Олександр Колесса, зазнав великого впливу А.Міцкевича. Проте типологічно він більше подібний до угорського поета Шандора Петефі, як про це написав Іван Дзюба. Романтизм становить лише одну половину його творчого натхнення, друга половина виростає з духовних універсалістських осяянь буттєвого змісту. Тому Т.Шевченко такий оригінальний на європейському літературному тлі. Фактично він не «вміщується» у визначені жанрові й формальні рамки лірики, він творить свою ритміку і концептологію вірша. Як поет і пророк підноситься над часом і хвилює українців могутніми почуттями, силою національної злотованості, щоб назавжди духовним ядром протиставитися руйнівному наступові Російської імперії, бути цій відвічно деспотичній та охлократичній за духом євразійщині найбільшим викликом.

Творчість Пантелеймона Куліша (1819–1897) являє собою антиномію до генія Шевченка, як це помітив ще Дмитро Донцов. Формуючись у Києві, в пору Кирило-Мефодіївського братства, цей професійний письменник глибоко засвоїв програму європейського романтизму. Він не мав Шевченкової величчя характеру і його інтуїтивного чуття краси, щоб стати живим заповітом для нації, але мав фантастичну працелюбність і завзяття до культурних звершень. Кожна його студія, художній твір, публіцистичний виступ були результатом добре розробленої програми. П.Куліш народився із запізненням, його творчі можливості припали на часи, коли Європу вже опановували ідеї позитивізму, а європейські літератури переорієнтовувалися на естетику реалізму. Відтак дві естетичні концепції часто існують у його творах у симбіозі. Уже цим художній вплив і значення Куліша як романтика були обмежені.

Це одна причина помірної художньої експресії Кулішевих творів, друга – просвітянське спрямування. Письменник прагнув розповісти про звичайні картини тогочасного буття українського народу, змалювати хоча б найславніші періоди з минушини, дати типову палітру літературних настроїв, щоб нарешті сформувати бодай відносно *повне* українське письменство, ту основу, з якої, за прикладом західних літератур, воно могло б піднятися до справжніх вершин духу і краси. Тому три

поетичні збірки П.Куліша – «Досвітки» (1862), «Хуторна поезія» (1882) і «Дзвін» (1893) – це радше імітація романтичної поетики, аніж її втілення, хоча для ствердження формального багатства української лірики вони мали велике значення.

Цікавіше виглядають його поеми різних років – «Україна», «Магомет і Хадиза», «Маруся Богуславка», «Куліш у пеклі» – та відома драматична трилогія: «Байда, князь Вишневецький», «Цар Наливай», «Петро Сагайдачний». Тут є такі важливі риси естетики романтизму, як спроба художньої історіософії, орієнталізм, пошуки специфічного національного й історичного колориту, психологізм, фантазійність, шукання шекспірівських ефектів і трагізму, національної героїки поряд із критичними рефлексіями над національним минулим.

Найбільше значення для розвитку українського романтизму мав Кулішів історичний роман у дусі Вальтера Скотта «Чорна рада» (1857). Яскраві характери, колорит доби, пригодницька канва твору – усе це послужило добрим стимулом для розвитку історичного жанру в українській літературі. На жаль, ані сам письменник, ані його найближчі послідовники (очевидно, через швидкий прихід естетики позитивізму) не розвинули української школи історичного роману.

Колосальне значення для націєтворення мала наукова, археографічна, культурологічна, публіцистична творчість і видавнича діяльність П.Куліша. Його збірник «Записки о Южной Руси» (1856–1857) – це справжня подія в українській культурі за масштабами, оригінальністю зібраного етнографічного й історичного матеріалу та якісного його наукового опрацювання. Як публіцист і теоретик літературного процесу П.Куліш повноцінним «українським Герресом» теж не став, але на це була причина – специфічні і складні українські культурні умови: тиск імперії, брак елементарної видавничої бази, комплекс малоросійства в середовищі української інтелігенції, примітивність тодішньої національної ідеології, її уривчастість, непослідовність і моральна слабкість суспільства.

Пізні українські романтики – Олекса Стороженко, Іван Манджура, Юрій Федькович, Яків Щоголів – явили світові якісніші художні твори, але кожен по-своєму загрузав у дрібних темах, наслідувальності, дисонансах із часом.

Загальна неповнота українського літературного романтизму, незавершеність його програми спричинилися до того, що навіть у ХХ ст. українські поети поверталися до романтичної поетики. Ідеться передусім про творчість А.Чайковського, В.Будзиновського, Б.Лепкого, А.Кашенка, О.Олеся, В.Пачовського, В.Гренджі-Донського та ін., але ефект їхніх творів був уже не тим. Якоюсь мірою відсутність справжньої великої романтичної літератури й естетики і нині ослаблює українську ідентичність та культурну свідомість.

Рекомендована література

1. Барабаш Ю. Коли забуду тебе, Єрусалиме: Гоголь і Шевченко. Порівняльно-типологічні студії / Ю.Барабаш. – Х. : Акта, 2001.
2. Бовсунівська І. Історія української естетики першої половини XIX століття / І.Бовсунівська. – К. : ВД «Бураго», 2001.
3. Бойко Ю. Творчість Тараса Шевченка на тлі західноєвропейської літератури / Ю.Бойко // Вибрані праці. – К., 1992.
4. Бочковський О. Вступ до націології / О.Бочковський. – Мюнхен, 1991–1992.
5. Волинський П. Український романтизм у зв'язку з розвитком романтизму в слов'янських літературах / П.Волинський. – К., 1963.
6. Вервес Г. Польська література і Україна: Літературно-критичні нариси / Г.Вервес. – К. : Рад. письменник, 1985.
7. Гайне Г. Про художню творчість : [збірник] / Г.Гайне. – К. : Мистецтво, 1988.
8. Гете Й.-В. Поезія і правда : [збірник] / Й.-В.Гете. – К. : Мистецтво, 1982.
9. Головацький Я. Виклади давньоукраїнських легенд, або Міфологія / Я.Головацький. – К., 1991.
10. Горбач Н. Микола Гоголь: життя і духовна драма генія / Н.Горбач. – Львів : Каменярь, 2004.
11. Гребінка Є. Твори : в 3 т. / Є.Гребінка. – К. : Наук. думка, 1980–1981.
12. Гюго В. Мистецтво і народ : [збірник] / В. Гюго. – К. : Мистецтво, 1985.
13. Дем'ян Г. Іван Вагилевич – історик і народознавець / Г.Дем'ян. – К. : Наук. думка, 1993.
14. Дем'ян Г. Українська фольклористика в Галичині кінця XVIII – початку XIX ст. / Г.Дем'ян. – Львів, 2004.
15. Дзюба І. Тарас Шевченко: Життя і творчість / І.Дзюба. – К. : ВД «Києво-Могилянська академія», 2008.
16. Донцов Д. Незримі скрижалі Кобзаря / Д.Донцов. – К. : Українська видавнича спілка, 2009.
17. Донцов Д. Літературна есеїстика / Д.Донцов. – Дрогобич : Відродження, 2010.
18. Забужко О. Шевченків міф України: Спроба філософського аналізу / О.Забужко. – К. : Факт, 2001.
19. Зеров М. Українське письменство XIX ст.: Від Куліша до Винниченка / М.Зеров. – Дрогобич : Відродження, 2007.
20. Івашків В. Деякі особливості художнього мислення Пантелеймона Куліша у 1840-х роках / В.Івашків // Записки НТШ. – Львів, 1992. – Т. ССXXXIV: Праці філологічної секції.
21. Історія Русів / [пер. І.Драча]. – К. : Дніпро, 1991.
22. Козак С. Між історіософією і месіанством («Книги буття українського народу») / С.Козак // Записки НТШ. – Львів, 1992. – Т. ССXXXIV: Праці філологічної секції.
23. Комаринець Т. Ідейно-естетичні основи українського романтизму / Т.Комаринець. – Львів, 1982.
24. Комаринець Т. Поема «Великий льох» у контексті Шевченкової концепції / Т.Комаринець // Записки НТШ. – Львів, 1990. – Т. ССXXXI: Праці філологічної секції.
25. Костомаров М. Слов'янська міфологія: Вибрані праці з фольклористики й літературознавства / М.Костомаров. – К. : Либідь, 1994.
26. Костомаров М. Твори : в 2 т. / М.Костомаров. – К. : Дніпро, 1990.
27. Коцюбинська М. Поетика Шевченка і український романтизм / М.Коцюбинська // Зб. шостої наук. шевченк. конф. – К., 1958.
28. Куліш П. Твори : в 2 т. / П.Куліш. – К. : Наук. думка, 1998.
29. Куліш П. Хутірська філософія і віддалена від світу поезія / П.Куліш // Хроніка-2000. Наш край, 1993. – К. : Довіра, 1993. – Вип. 1–2, 3–4, 5–6.
30. Луцький Ю. Між Гоголем і Шевченком / Ю.Луцький. – К., 1998.
31. Магела І. Вук Караджич і Тарас Шевченко / І.Магела // У світі вічних образів: Статті, лекції, відгуки. – К. : Вид. Вадим Карпенко, 2008.
32. Маланюк Є. Книга спостережень: Статті про літературу / Є.Маланюк. – К. : Дніпро, 1997.
33. Мишанич Я. «Історія Русів»: історіографія, проблематика, поетика / Я.Мишанич. – К. : Обереги, 1999.
34. Мислителі німецького романтизму. – Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2003.
35. Міяковський В. Шевченко і Кирило-Мефодіївське братство / В.Міяковський // Записки НТШ. – Львів, 1990. – Т. ССXXXI: Праці філологічної секції.
36. Нахлік Є. Доля – Los – Судьба. Шевченко і польські та російські романтики / Є.Нахлік. – Львів, 2003.
37. Нахлік Є. Пантелеймон Куліш: Особистість, письменник, мислитель : у 2 т. / Є.Нахлік. – К. : Укр. письменник, 2007.
38. Нахлік Є. Українська романтична проза 20–60 років XIX ст. / Є.Нахлік. – К. : Наук. думка, 1988.
39. Наливайко Д. Искусство: направления, течения, стили. – К., 1981.
40. Наливайко Д. Шевченко, романтизм, націоналізм / Д.Наливайко // Слово і час. – 2006. – № 3.
41. Павличко С. Байрон / С.Павличко. – К. : Дніпро, 1989.
42. Петраш О. «Руська трійця» / О.Петраш. – К. : Дніпро, 1986.
43. Попович М. Романтизм як стиль та ідеологія / М.Попович // Філософська думка. – 2004. – № 6.
44. Потєбня О. Естетика і поетика слова : [збірник] / О.Потєбня. – К. : Мистецтво, 1987.
45. Пригодій С. Американський романтизм. Полікритика / С.Пригодій, О.Горенко. – К. : Либідь, 2006.
46. Прицак О. Шевченко-пророк / О.Прицак // Сучасність. – 1989. – № 5.
47. Русалка Дністровая. – К., 1987.
48. Смаль-Стоцький С. Т.Шевченко. Інтерпретації / С.Смаль-Стоцький. – Черкаси : Брама-Україна, 2003.
49. Сміт Е. Культурні основи нації. Ієрархія, заповіт і республіка / Е.Сміт. – К. : Темпора, 2010.
50. Скринник М. Ідейне підґрунтя українського романтизму / М.Скринник // ЗНТШ. – Львів, 1991.
51. Скринник М. Наративні практики української ідентичності: доба Романтизму / М.Скринник. – Львів : Каменярь, 2007.
52. Скринник М. Пантелеймон Куліш як речник консервативної духовної традиції в Україні / М.Скринник // Сучасність. – 2001. – Ч. 5.

53. Українська балада : [антологія]. – К. : Рад. письменник, 1964.
54. Українські поети-романтики: Поетичні твори. – К. : Наук. думка, 1987.
55. Ф а р і о н І. Отець Маркіян Шашкевич – український мовотворець / І.Фаріон. – Львів : Свічадо, 2007.
56. Ф и л и п о в и ч П. Літературознавчі студії. Компаративістика / П.Филипович. – Черкаси, 2008.
57. Ф р а н к о І. Збір. тв. : у 50 т. – К. : Наук. думка, 1983. – Т. 27. – С. 130–148; Т. 29. – С. 40–50; 51–76; 249–257.
58. Ф р а н к о І. Шевченкознавчі праці / І.Франко. – Львів, 2006.
59. Ч и ж е в с ь к и й Д. Порівняльна історія слов'янських літератур / Д.Чижевський. – К. : Академія, 2005.
60. Ч и ж е в с ь к и й Д. Історія української літератури / Д.Чижевський. – Тернопіль : Презент, 1994.
61. Ч и ж е в с ь к и й Д. Нариси з історії філософії на Україні / Д.Чижевський. – Мюнхен, 1983.
62. Ш а ш к е в и ч М. Твори / М.Шашкевич, І.Вагилевич, Я.Головацький. – К. : Дніпро, 1982.
63. Ш е в ч е н к о Т. Про мистецтво : [збірник] / Т.Шевченко. – К. : Мистецтво, 1984.
64. Ш к а н д р і й М. В обіймах імперії: Російська і українська літератури новітньої доби / М.Шкандрій. – К. : Факт, 2004.
65. Я ц е н к о М. Українська романтична поезія 20–60-х років ХІХ ст. / М.Яценко // Українські поети-романтики: Поетичні твори. – К. : Наук. думка, 1987.

Ольга БУРКО,
викладач кафедри
українознавства
Національного авіаційного
університету

ЛІТЕРАТУРА УКРАЇНСЬКОГО РОМАНТИЗМУ

9 клас*

Тема. Поети-романтики. П.Гулак-Артемівський, «Рибалка»; Є.Гребінка, «Українська мелодія»; М.Костомаров, «Соловейко»; В.Забіла, «Соловей»; М.Петренко, «Небо». Т.Шевченко. Перші поетичні твори баладного жанру, умовність у баладі, тривога за жіночу долю («Причинна», «Лілея»).

Мета: розкрити дев'ятикласникам суть літературного напрямку «романтизм», дослідити вияви в ньому окремих рис бароко; формувати вміння вирізняти твори, написані в романтичному стилі, визначати основні мотиви поезій, коментувати їх у зв'язку з художніми особливостями, аналізувати версифікаційні засоби у творах поетів-романтиків; виховувати шанобливе ставлення до засад народної моралі й етики: працелюбності, щирості, любові й поваги до батьків; налаштувати серця учнів на захоплення красою вірності в коханні; розвивати навички виразно і вдумливо читати вірші поетів-романтиків.

Обладнання: зорові опори «Спільне в поезії доби Бароко та Романтизму», «Українська балада», «Модель балади Тараса Шевченка»; картки для перевірки знань і літературної гри-мозаїки «Символи романтичної поезії»; ноти до романсів або аудіозаписи їх.

Перебіг уроку

Уведення в тему уроку.

Зустріч у «Музичній вітальні». Заздалегідь підготовлений учень прочитає вірш М.Рильського «Шопен» під музику вальсу польського композитора доби Романтизму Ф.Шопена. Одноіменна поезія може прозвучати польською мовою в перекладі

Ю.Тувіма. Можна прочитати й вірш Норвіда «Шопенове фортеп'яно» польською мовою або в перекладі Григорія Кочура в супроводі мазурки. Для коментування музичних творів доречно використати документальну повість Я.Івашкевича «Шопен» (К. : Муз. Україна, 1989) або книжку М.Шлемкевича «Загублена українська людина» (К. : МП «Фенікс», 1992). Можемо запропонувати одному з музично обдарованих учнів зіграти вальс Ф.Шопена, а решті учнів – послухати сповідь його шанувальника – М.Шлемкевича: «Піднімім завісу ще одного світу: вальс Шопена. Суміш журливих запитань і тремтючих непевностей, то похилена голова на згоду, то повний обіцянок блиск очей. Тиха розмова, а ритм розбавленого вальса, що іноді проривається крізь ту розмову, – це тільки куліси для душевної драми. Світ романтизму, притемнений і таємничий. Два голоси шукають себе нерівними ходами, часом дозріває рішення в твердішому, мажорному мотиві. Зближення і віддалювання, взаємне шукання... “Блукають тіні і моляться тіні: прийди, прийди!” Аж нарешті вільно й широко обіймають світ насичені мелодією пасажі, і найніжнішими запевненнями співають свої пісні оба голоси. Монологи вливаються в узгіднений дует, як доторк щастя, як сповнення, щоб заламатися жалем і зрезігновано похилою головою на згоду. Не кажіть, що Шопенових вальсів не танцюють... Це ж танець душі з мрією. Це пісня туги. Коротких передчувань і тільки привидів здійснення, і пісня розхилених і болюче не заспокоєних рамен. Геніальний музикант підклав ноти під вічний танець, утверджуючи для нас таємну мелодію душевних глибин» [25; 104].

Учитель висловить міркування про те, що є вид мистецтва, якому вдається поєднати розмаїття барв і світла зі звуковими та слуховими образами. Разом

* Конспект уроку розроблено для класів з поглибленим вивченням української літератури.